

До 80-річчя Волинської трагедії

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.113>
УДК 94(477+438)341.232(438.41) «1943/44»

Ярослав БОРЩИК

кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
borvjar89@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4375-7583>

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМОДОПОМОГИ ТА ПОРЯТУНКУ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ Й ПОЛЯКАМИ В 1943—1944 рр. НА ВОЛИНІ

Мета — джерелознавчий аналіз документальних джерел Волинської трагедії 1943 р., зокрема з акцентом на матеріали, які містять у собі будь-яку інформацію щодо випадків взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками, а також не вписуються у загальну картину взаємної ненависті між обома народами. **Методологія.** Використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу джерел, у тому числі методи критичного аналізу, типологізації, верифікації джерел. **Наукова новизна.** Традиційно дослідники українсько-польських відносин на Волині періоду Другої світової війни зосереджують свої зусилля на описі перебігу конфлікту, віднайденні якомога більшої кількості жертв, обґрунтуванні чи запереченні «концепції геноциду поляків», що, своєю чергою, створює перед читачами значно перебільшену картину тотальної ненависті та повсюдних масових убивств. Лише більш зважена оцінка подій допоможе поглянути на ці найтрагічніші сторінки спільної історії сусідніх народів із різних ракурсів. Одним із таких є прояви людяності та самопожертви, заради збереження людського життя, особливо щодо осіб іншої національності. **Висновки.** Зазвичай такі випадки фіксуються за допомогою методу усної історії. У цій праці введено до наукового обігу і проаналізовано архівні матері-

Цитування: Борщик Я. Архівні джерела до історії взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками в 1943—1944 рр. на Волині. *Український історичний журнал*. 2023. № 4 (571). С. 113—124. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.113>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

али, які стосуються цієї тематики, розкрито їх потенціал у доповненні та підтвердженні усноїсторичних джерел. Опрацьовані матеріали вказують на те, що навіть звітні архівні документи, метою яких була фіксація масштабу руйнувань і кількості жертв конфлікту, можуть слугувати джерелами для фіксації шляхетних учинків українців та поляків.

Ключові слова: документальні джерела, Друга світова війна, Волинська трагедія, українці, поляки, допомога, порятунок.

Ювілейні річниці трагічних подій на Волині під час Другої світової війни періодично збуджують польське та українське суспільства. Безумовно, російська агресія відсунула на задній план історичні суперечки між Польщею й Україною, однак немає жодних гарантій, що в повоєнну добу ці проблеми у черговий раз не почнуть «отруювати» взаємини між обома країнами. Задля зменшення гостроти подібних проблем у майбутньому слід приділяти більше уваги таким сторінкам спільної історії, які мають можливість знизити рівень напруги. У випадку з Волинською трагедією такі дослідження видаються неможливими, однак навіть у цій кривавій історії є аспекти, що можуть послабити конфронтацію. Йдеться про випадки допомоги та порятунку.

У польській історіографії головним дослідженням підрахунку кількості жертв є двотомна праця В. та Е. Семашків, де представлено напрацювання зі встановленням імен загиблих поляків, із пошуку місцевостей, які зазнали нападів [1]. Ці аспекти надзвичайно важливі, роботу над ними потрібно продовжувати й надалі. Однак «гонитва» за якомога більшою кількістю жертв відтіснила на задній план такий аспект волинських подій, як історії допомоги та порятунку, що потребують подальших досліджень як з української, так і з польської сторони. Наші власні тематичні студії дають можливість подивитися на тогочасні документи як на важливі історичні джерела, які містять випадки прояву людяності. Це й буде основним завданням статті.

Тематика взаємної допомоги та порятунку добре відома польським колегам, які багаторазово стикалися з цим аспектом Волинської трагедії. Якщо взяти до уваги згадану працю В. та Е. Семашків, слід усвідомлювати, що вона покликана зафіксувати якнайбільшу кількість польських жертв. Однак і в ній, усупереч задекларованій меті, викладено факти допомоги полякам зі сторони українців, які неможливо було не помітити. Відзначимо, що автори не проігнорували цей аспект, проте в їхньому 2-томному дослідженні на 1,5 тис. стор. було вміщено лише 1-сторінковий розділ під назвою «Допомога українців полякам» [1, С. 1063]. В. та Е. Семашки нарахували 242 випадки надання допомоги полякам, 347 українців, які рятували поляків, з яких 225 ідентифіковані за прізвищем та ім'ям [1, С. 1062]. Крім того, дослідники вказали, що цей список неповний, сформований на підставі використаних ними джерел. Було також наголошено на ще одній речі, яку неможливо достеменно дослідити, однак вона теж виступає важливою деталлю в розумінні специфіки досліджень допомоги полякам. Йдеться про елементи спогадів із використанням словосполучень на зразок «дружелюбні українці попередили», «показали

дорогу» та ін. [1, С. 1063]. В. й Е. Семашки констатували, що таких людей неможливо ідентифікувати та підрахувати. Однак ми маємо бути свідомими того, що подібні випадки існували, ми не можемо їх цілковито відкинути або заперечувати. Польські дослідники зробили ще одні цікаві підрахунки, зокрема вони встановили кількість загиблих українців, яких було вбито за допомогу полякам. Це 313 осіб [1, С. 1063]. Показово, що з абсолютно надуманих причин автори не оприлюднили список українців, котрі так чи інакше допомагали полякам, причому посилаючись на те, що в Україні їм, мовляв, загрожує небезпека від «нащадків бандерівців» [1, С. 1063]. Такі побоювання не мають під собою реального підґрунтя і свідчать про існування серед поляків (навіть у наукових колах) міцних стереотипів та упереджень стосовно українців.

Випадкам допомоги й порятунку поляків присвячена праця Р. Недзелька «Кресова книга справедливих» [2]. Автор серйозно підійшов до дослідження проявів людяності, простежується розуміння необхідності критичного підходу при опрацюванні спогадів з одночасним визнанням того, що у випадку з подіями на Волині вони виступають «незамінним, практично єдиним джерелом інформації» [2, С. 11]. Наша розвідка має показати часткову хибність такого припущення.

Р. Недзелько вказує на те, що польські дослідники не брали до уваги весь спектр міжетнічних відносин, а лише ті моменти, котрі їх безпосередньо цікавили, що спричинило певні диспропорції у студіях: «Виявилось, що про осіб, які допомагали, ми знаємо значно менше, ніж про жертв, свідків чи навіть про виконавців злочинів» [2, С. 12]. Автор зауважує, що його книжка має вступний характер, і вказує на те, що дослідження потрібно продовжувати. Згідно з його напрацюваннями, маємо таку статистику: в роки Другої світової війни на Волині полякам було надано допомогу у 255 місцевостях; зафіксовано 493 випадки допомоги, завдяки чому було врятовано 1806 поляків; 794 українці допомагали полякам, з яких 530 ідентифіковані за ім'ям та прізвищем; 189 українців були вбиті за допомогу полякам [2, С. 20].

У загальному аналізі польсько-українського конфлікту Р. Недзелько робить заувагу про те, що радянська та німецька сторони «створили умови [...], аби локальна суперечка переросла у криваву різанину» [2, С. 7], однак він дотримується концепції геноциду польського народу, звідки й така назва його праці, котра повинна дати читачеві розуміння подібності між винищенням поляків на Волині та Голокостом (рятівники євреїв називаються «праведниками світу»).

Фактам надання допомоги полякам на Волині присвячена праця люблінського дослідника Я. Тарнау, де опубліковано зібрані спогади [3]. Вже сама назва цього дослідження («Брати з-за Бугу») дає вказівку на той факт, що поряд із «жорстокими вбивцями» польського цивільного населення існували і «брати» — ті, хто ризикував власним життям заради порятунку інших. Праця містить спогади про допомогу не тільки зі сторони українців, але й росіян та білорусів. Книжка побачила світ 1999 р., ще до виходу дослідження В. й Е. Семашків. Уже в той час Я. Тарнау висловив ідеї, яких досить часто не

вистачає польській історіографії. Це стосується загального сприйняття українського підпілля: «Визнаймо слушною думку біскупа Яна Мартиняка, церковного зверхника польських українців, що не можна зрівнювати УПА з гітлерівцями [...] визнаймо [...], що український тероризм був формою боротьби за незалежність і реакцією на багаторічне упокорення з нашого боку» [3, С. 6]. Причому автор наголошував, що ці пропозиції у жодному разі не можуть служити виправданням масових убивств польського цивільного населення.

Праця Я. Тарнау стала однією з перших із тематики допомоги та порятунку поляків «на кресах», тому колеги автора перед початком роботи над виданнями критично висловлювалися про саму можливість дослідження такого типу: «Якщо навіть тобі вдасться зібрати подібні свідчення про росіян чи білорусів, то не про українців; про них жоден поляк доброго свідчення не дасть» [3, С. 7]. І все ж таки люблінський історик зумів зібрати спогади про допомогу полякам, а також підважити певні стереотипи стосовно українського народу. Саме завдяки книжці Я. Тарнау ми (тобто польські та українські дослідники цієї проблематики) відійшли від заперечення наявності значної кількості фактів допомоги полякам, як це було на початку 1990-х рр. Тепер стоїмо на позиціях, що факти допомоги та порятунку поляків на Волині насправді мали місце, однак були рідкісними й малопоширеними. Маємо розуміння, що є над чим працювати та в якому напрямку рухатися.

Співпраця між українцями й поляками також відбувалася у сфері «публічної дипломатії». Сюди слід віднести спільні польові дослідження зі збору та документальної фіксації усноісторичних інтерв'ю про порятунок і допомогу між українцями й поляками в роки Другої світової на Волині. Саме цій тематиці присвячено проект «Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943», організований люблінським науково-культурним осередком «Брама гродська. Театр Н.Н.», із залученням польських та українських дослідників і студентів, котрі у складі спільних груп збирали свідчення мешканців Волині. Загалом було зібрано близько 150 спогадів, з яких 18 — про допомогу українців полякам, а також 8 — поляків про сприяння їм зі сторони українців. На цій основі видано однойменну пам'ятну книгу польською, українською та англійською мовами у сподіванні, що історії допомоги й порятунку поляків на Волині в роки Другої світової не будуть забуті та слугуватимуть примиренню між сусідніми народами [4].

Подібний проект щодо пошуку випадків взаємної допомоги й порятунку відбувся також на теренах Східної Галичини [5]. Його ініціаторка та керівниця А. Зінчук так окреслила мету: «[...] поширення новітньої історії з позитивними прикладами допомоги, яка надавалася всупереч тому, що складне ХХ сторіччя було сторіччям воєн, винищення, фашистських рухів і тоталітаризмів, які чинили руйнівний вплив на функціонування суспільств усієї Європи» [5, С. 7].

Випадки надання допомоги полякам на Волині відомі на сьогодні завдяки активній позиції колишніх мешканців краю, котрі навіть за умов дискурсу «геноциду поляків на Волині», переповіли нам свій власний досвід стосовно допомоги зі сторони українців. Праці Р. Недзелька, Я. Тарнау, Л. Карлови-

ча [6] є прикладами поступового відходу від сприйняття західноукраїнців у свідомості поляків винятково як «убивць» і «різунів».

Заідеологізованість та політизація при вивченні подій на Волині мають сильні впливи у працях дослідників з обох сторін. Однак як у польській, так і в українській історіографії спостерігається широкий спектр поглядів та підходів до інтерпретації польсько-українських відносин у роки Другої світової війни. Польська історіографія випереджає в дослідженнях волинських подій українську — і якісно, і кількісно. Польські дослідники випрацювали концепції, які переважно покладають відповідальність за конфлікт на українське підпілля. Згідно з цими концепціями, акції проти польського цивільного населення — це «криваві вбивства», «злочини», водночас антиукраїнські акції польського підпілля — «відплатні». Причому як у першому, так й у другому випадках ідеться про вбивства цивільного населення.

Ця стаття спирається на тривалі пошуки інформації про Волинську трагедію в архівосховищах України й Польщі. В основу її покладено документальні джерела польського та українського підпілля, які походять із Волинського регіону. Польські джерела — це документи та матеріали Польської підпільної держави, волинських підрозділів Армії крайової та делегатури польського уряду на Волині. Переважна більшість із них зберігаються в Архіві нових актів у Варшаві. Документи українського підпілля з цієї проблематики здебільшого зосереджені у ЦДАВО України (ф. 3833, 3838, 3967), держархівих Рівненської (ф. Р-30) та Волинської (ф. Р-1021) областей. Окремі автентичні матеріали можна знайти у фондах ЦДАГО України. Радянські джерела щодо Волинської трагедії переважно представлені у ЦДАГО України (ф. 1, оп. 22, 23, 70; ф. 62, 64, 73), а також у Державному архіві Волинської обл. (ф. П-1, Р-164, 4666).

Тема українсько-польських відносин на Волині в місцевих польських документах була провідною, чого не можна сказати про українські. Особливо це стосується періоду 1943—1944 рр., на які, власне, і припадає найбільша хвиля нападів на польські поселення Волині. З документів варшавського Архіву нових актів використано фонди: I «Делегатура уряду РП» (1. Департамент інформації та преси. Секція східна (ситуаційні донесення, кореспонденція, місячний огляд справ, національна інформація, східна інформація, вісті); 2. Становище політичних груп у регіоні щодо української справи; 3. Національні справи; 4. Накази делегатури округу; 5. Округний делегат уряду у Волинському воєводстві); II. Армія крайова (Головний штаб — відділ 3. 1943 р. Головний штаб — відділ 3. 1944 р.; Штаб округу «Львів»; Штаб округу «Львів» 1941—1943 рр.; Штаб округу «Львів» 1943—1944 рр. (I); Штаб округу «Львів» 1943—1944 рр. (II)).

Хронологічно документи польського підпілля на Волині охоплюють період 1941—1944 рр., хоча відображення ситуації у Волинському воєводстві трапляється в документах, які аналізують події з вересня 1939 р. Здебільшого в матеріалах ідеться про загальну ситуацію у краї, про його перспективи в повоєнній Польщі, пропозиції вирішення «українського питання». Показово,

що в усіх матеріалах не піддається сумніву той факт, що по завершенню війни Волинь залишиться у складі Польської держави. Частими є заклики до польської меншини в регіоні ціною власного життя зберегти «польськість» на цій землі. Це важливо для розуміння перебігу конфлікту та політики польського еміграційного уряду, особливо в контексті заходів задля зменшення кількості жертв міжнаціонального конфлікту.

Потрібно бути свідомими того, що всі перелічені архівні фонди майже виключно сфокусовані на документуванні випадків масових убивств і терору проти мирного населення з обох сторін. Такі документальні джерела зазвичай використовують для дослідження кількості жертв польського цивільного населення, однак при ретельному і скрупульозному прочитанні в них також можна віднайти історії допомоги та порятунку поляків на Волині під час Другої світової війни.

Так, у донесенні від 21 вересня 1943 р. «Ситуація на Волині», підписаному «Волиняком», автор аналізує ситуацію, в якій опинилося польське населення, а також розповідає історію порятунку власної родини у Володимирському повіті: «За пів години перед нападом на мою оселю чоловік, який є злодієм, багато разів був засуджений за різні злочини, в останній момент прибіг до мого дому, плачучи, як мала дитина, і про все мені розказав, що було вночі рішення на зборах і що тепер реально діється — просив мене, якщо мені вдасться разом із родиною вибратися живими, щоб колись розказав у житті і про нього, щоб згадав, згадав, що був впевнений, що найближчі сусіди та приятелі мене повідомлять, однак вони до останньої хвилини не говорили, а він, бачачи мою неминучу смерть і смерть моєї родини, поспішав, аби застерегти. І тільки завдяки йому я з родиною залишився живим»¹. «Волиняк» писав, що він народився, виріс і проживав на Волині, 26 років працював учителем, відносини з українцями були мирними, до нього часто приходили по пораду. Коли розпочалася «різанина поляків», українські сусіди та друзі запевняли, що попередять про будь-яку загрозу для його родини, а проте не тільки не попередили, але, зібравшись уночі, вирішили знищити всіх поляків, і тільки цей «українець-злодій» застеріг його родину про небезпеку.

Цікаво, що коли «Волиняк» перейшов кордон райхскомісаріату Україна з Генеральною губернією й розповів прикордонникові (найімовірніше поляку), які безчинства кояться на Волині та попросив охорону, щоб піти забрати майно й худобу, охоронець кордону відповів, що треба було 8 днів тому перебиратися. Він знав, що насувається хвиля небезпеки, але йому заборонялося будь-кому про це казати. Німецькі прикордонники питали втікачів-поляків, чи не залишили ті по собі худоби — свиней, корів, коней, щоб піти й забрати.

Історія Катажини Кальмук, 26-річної польки зі «слабкою польською свідомістю», котра добре жила з українцями, приятелювала з ними, є прикла-

¹ Archiwum Akt Nowych (далі — AAN). Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów. Sygn. 203/XV — 42. K.11: Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim.

дом небувалої жорстокості та підступності — з однієї сторони, і прояву людяності та милосердя — з іншої². Жінка займалася торгівлею, возила продукти з Волині на Галичину. Торгувала разом з іншими українками, мала українське посвідчення особи, контактувала з УПА, доставляла повстанцям харчі. Однак українка Ксенія Обаль донесла українським партизанам (за винагороду — 2 кг сала), що Катажина — полька. Коли Катажина заночувала у с. Копань, туди прийшли двоє українських партизанів, сказали, що їм потрібні дві дівчини для якоїсь роботи, обрали її та українку. Коли Катажину вивели на подвір'я, там її чекали ще «озброєні бандити», декого з них вона знала — Станіслав Сердюк, керівник групи, Романчук і Балівський. Обоє дівчат посадили на підводу, за селом українку зігнали з воза, а польку повезли далі. Приїхавши в ліс, на неї націлили карабін і вистрілили два рази, поранивши в ногу біля коліна, а також зачепивши шию. Катажина була жінкою міцної тілобудови, тому зуміла втекти від убивць, котрі погналися за нею та наздогнали біля покинутої хати польського осадника, якого раніше депортували радянці. Настрасена жертва вскочила до студні та знепритомніла. У тій місцевості джерела залягали глибоко і студня була без води. Вбивці про це знали та вирішили простежити, чи справді Катажина померла. Вранці її зойки почули діти, котрі випасали худобу. Вони повідомили всім, що в колодязі людина. До студні підійшли ті самі нічні вбивці, почали розпитувати в Катажини про її стан. Вона відказала, що поранена, вся у крові, але рани не смертельні та прохала про допомогу. Вбивці пообіцяли допомогти, але до вечора так нічого й не зробили. Невдовзі поранена жінка втратила свідомість та опритомніла вже вночі від голосів згори. Інстинктивно звелася на ноги, притулилася до стіни студні. Виявилось, що це прийшли вбивці — завершити свою справу. Вони вкинули до колодязя три великих каменюки і двічі вистрілили. Відтак покинули це місце, вирішивши, що на цей раз уже точно вбили польку. На щастя, ані кулі, ані камені не завдали Катажині шкоди. Наступного дня якась «сторожка» підійшла до криниці, ніби копаючи глину, і побачила, що там є жива людина. «Сторожка»-українка кинула Катажині їжу та порадила вдавати мертву, а також пообіцяла, що ввечері її витягнуть із колодязя. Справді, ввечері до криниці прийшли кілька чоловіків і врятували поранену жінку. Кілька днів її переховували. Коли вона трохи набралася сил, вночі таємно перевезли до кордону Волині й Галичини, де польку передали німецьким прикордонникам, котрі доправили її у шпиталь у Бродях. Цікаво також те, що Ксенія Обаль, українка, яка видала Катажину вбивцям, розповіла в її селі на Галичині, що вона вбита, тому місцеві мешканці вирішили розграбувати її хату та майно. Важко собі уявити очі односельців, коли Катажина після лікування повернулася до власної домівки. Подробиці порятунку жінки розповіли українці з с. Копань, які її врятували, своїм галицьким сусідам, а ті, своєю чергою, переповіли особі, що й задокументувала цей випадок. Польський автор зробив такий висновок: «Підступний народ

² Ibid.

руський» є такий, щоб його трактувати, як англійці у себе [...] вовків»³. Однак навіть у цьому «вовчому», на думку польського партизана, суспільстві знайшлися люди, котрі простягнули руку допомоги польщі. З документа розуміємо, що Катажині Кальмух допомагали принаймні декілька українців, адже витягнути дорослу поранену людину з криниці не так легко.

Ще на одну цікаву та запутану історію натрапляємо в донесенні від 15 лютого 1944 р. авторства «Бескида» — одного з командирів польського підпілля на Волині⁴. На 10 стор. подано детальний опис убивств мирного населення, приблизну кількість жертв. Автор розповідає про жорстокість українців, котрі розбивали голови дітей об стіни, рубали на шматки, пише, що не жаліли ані малих, ані старих. Пише також про те, як до нього вночі заявила «банда». Прийшли десь о 23-й год., постукали у двері, він відчинив. До хати зайшли з 20 «бандитів». Найцікавіше, що автор донесення подивився у вікно, і в темряві «нарахував» на своєму подвір'ї ще 200 (!) «бандитів». Прибульці запитали в нього, чи має зброю, відтак 10 хв. били його прикладами на очах у родини. Потім пограбували майно, забрали мед. Він був весь у крові, у нього цілилися з карабіна й навіть стріляли. Але крім побитого господаря нікого з його рідних не зачепили. Врешті-решт «бандити» забралися, сказавши, що на другий раз усіх повбивають. Його родинна розповідь про напад контрастує з тим, як він описував напади на інші села, де вбивали всіх підряд, нікого не залишали живим. Для загонів ОУН та УПА фізичне знищення польського населення часто не було самоціллю, свої дії вони описували поняттям «екстермінація», тобто вигнання. Загалом, якби польське населення Волині під страхом терору та фізичної розправи покинуло рідні місця, то це був би чи не найкращий варіант вирішення «польської проблеми».

Окрім конкретних мікроісторій допомоги та порятунку документальні джерела також дають нам чітку вказівку на той факт, що попри загальну атмосферу ненависті й терору поляки та українці продовжували жити між собою в злагоді. Особливо це стосується випадків мішаних шлюбів, які набули поширення в міжвоєнний період. У «Суспільно-політичному огляді північної частини Рівненської області від 30 листопада 1943 р.» читаємо: «Ніччю 14 листопада 50 чоловік, німці, козаки і поляки, напали на с. Дермань Здолбунівського району. Село частинно пограбили, вбили 6 чоловіків і 3 ранили. Замітним в цьому нападі є те, що напасники підійшли до села такими дорогами і стежками, що їх не всі мешканці села знають. Як видно, німці мають зорганізовану в терені незлу розвідку, а також помагають їм у цьому поляки, що колись жили по наших селах, а тепер пішли до німців під «опіку». Щодо останніх, то тут виринає ще болюча проблема мішаних подруж. Не один поляк, який пішов на службу до німців, має ще в селі свояків, з якими живе в згоді ще й до сьогодні»⁵.

³ Ibid. К. 94—95.

⁴ Ibid. К. 37—38.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 126.

Цей документ заслуговує на особливу увагу, хоча він і не містить опису конкретних випадків допомоги. Невідомий автор звіту про напад на Дермань займає відкрито ворожу позицію стосовно поляків, він не має жодних симпатій до них. Проте саме тут чи не найкраще розкривається питання добросусідських відносин між українцями та поляками, які точно існували в міжвоєнний період, і начебто безслідно зникли з початком війни. Насправді вони не зникли, а навіть більше, попри всю складність життя в умовах війни, продовжували існувати. З цього уривка ми бачимо, що «нормальні» взаємини між сусідами є «болючою проблемою» для українського підпілля, особливо в контексті мішаних шлюбів.

Конкретні випадки допомоги між українцями та поляками є більш наочними та емоційно зрозумілими, проте накази низового керівництва чи середньої ланки ОУН і УПА могли зберегти не одне життя, хоча їх документальне чи усноісторичне підтвердження конкретними фактами досить проблемне.

Доволі часто українські та польські дослідники сперечаються довкола того, існував чи не існував наказ вищого керівництва ОУН і УПА про масове знищення польського населення, адже ця тематика належить до «мейнстріму». Натомість накази керівництва українського підпілля із заборонаю проводити терор проти польського мирного населення не мають належної уваги. Наочним прикладом може слугувати лист від 11 серпня 1944 р. «Другові Миронові до відома!»⁶. Тут є пункт 9, який прямо наказує зупинити розправу над польським населенням: «Задержувати всі протипольські акції. Студіювати поляків. Нищити лише сексотів як таких». Із цим документом маємо широкі поле для інтерпретацій, адже в історіографії постійно робиться наголос на тих матеріалах, де йдеться про прямий наказ знищувати поляків.

Чи не найбільше у справі протидії акціям терору і вбивства польського населення відзначився Тарас Бульба-Боровець — засновник перших загонів УПА «Поліська Січ» на Волині. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує донесення від 15 лютого 1944 р. польського вояка «Бескида», в якому подається розлогий аналіз різноманітних угруповань українського підпілля щодо «польського питання»⁷. Стосовно Т. Бульби-Боровця в документі говориться, що він був прихильником польсько-українського порозуміння, намагався налагодити співпрацю між підконтрольними йому загонами та польським підпіллям на Волині. Категорично виступав проти пограбування цивільного польського населення, «кожен випадок особисто карав». Щоб підтвердити свої твердження, «Бескид» наводив приклад с. Бистричі, в якому відбувалися напади та грабунки польського населення. Місцеві поляки вважали, що це справа рук українських націоналістів Т. Бульби-Боровця, однак ситуація виявилася абсолютно іншою: «[...] напевно, про ці випадки (вбивства поляків — *Я.Б.*) інформація дійшла до Бульби, який на це дуже гостро від-

⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 33.

⁷ AAN. Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów. Sygn. 203/XV — 42. K. 35: opracowanie "Beskida" z 15 II 1944 (Borowec Taras ...).

реагував. Віднайшли винних і він наказав їх покарати. Виявилось, що це були місцеві українські лиходії, добре йому відомі, яких він наказав розстріляти та повідомити населенню через розклеєні листівки, надруковані на машинці»⁸.

Безумовно, такого типу накази українського підпілля не можна назвати класичними випадками допомоги й порятунку, однак, на наше переконання, саме вони дозволили зберегти життя тисяч волинських поляків. Без такої далекоглядної позиції частини керівництва українського підпілля по війні просто не було б кого переселяти до Польщі. З певними заувагами, згадані накази Т. Бульби-Боровця також доречно віднести до дій, які підпадають під категорію взаємодопомоги та порятунку. І, найголовніше, ці накази аж ніяк не вписуються в концепцію «геноциду поляків на Волині».

Подібні документи йдуть у розріз зі старанно сконструйованим у польській історіографії збірним образом «українських націоналістів-різунів» без детального аналізу позиції тієї чи іншої збройної формації щодо польської меншини на Волині. Також до злочинів українських націоналістів, свідомо чи несвідомо, приписується явище бандитизму, яке породжує війна, нездатність або небажання окупаційної влади підтримувати порядок на підконтрольних територіях. Описана учасником польського підпілля «Бескидом» історія показує, що аморальний, бандитський елемент українського населення користувався сприятливою ситуацією й нападав на поляків, євреїв, чехів та ін. Такі кримінальні угруповання не належали до жодної української формації, їх поширення дуже складно дослідити.

Випадки взаємної допомоги та порятунку між українцями й поляками поступово стають предметом спеціальних студій Волинської трагедії, загалом українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни. Цьому передувала тривала робота Я. Тарнау, Р. Недзелька, А. Зінчук та ін. Однак праці згаданих вище авторів об'єднує одна дуже важлива деталь, а саме послуговування усноісторичними джерелами як основою для фіксації випадків допомоги й порятунку. Натомість особливістю цієї розвідки є використання винятково документальної спадщини для розкриття предмета дослідження.

Безперечно, архівні матеріали українського та польського підпілля на Волині в основному несуть інформацію про жахливе становище польського цивільного населення, яке потерпало від нападів українських банд та зловживань нацистської адміністрації. Однак навіть вони містять у собі історії допомоги та порятунку поляків, які при скрупульозному прочитанні документів усе ж можна віднайти.

Зрозуміло, що випадки фіксації допомоги в документальних джерелах — явище досить рідкісне. Віднайдені приклади показують, що існує потреба подальшого ретельного пошуку фактів допомоги полякам на Волині, зокрема в архівосховищах України та Польщі. За схемою Р. Недзелька, допомога родині вояка Армії крайової «Волиняка» належить до історій попередження про не-

⁸ Ibid.

безпеку чи напад. Історія порятунку Катажини Кальмук підпадає відразу під кілька пунктів схеми: допомога продовольством, переправлення в безпечне місце, догляд за пораненими, попередження про небезпеку. Історія нападу на родину вояка польського підпілля «Бескида» викликає багато запитань, її неможливо вписати у схему Р. Недзелька та віднести до історій допомоги полякам, однак її також важко вписати в концепцію тотального вбивства поляків.

Також до нас дійшли поодинокі накази керівництва українського підпільного руху, які містять прямі заборони щодо терору та вбивств польського цивільного населення. Ці документи однозначно показують, що у середовищі керівництва українських націоналістичних формацій не існувало єдиного уніфікованого підходу щодо «польського питання». Можна стверджувати, що такі документи також сприяли збереженню життя великої кількості волинських поляків.

Накази Т. Бульби-Боровця вказують на той факт, що низинні осередки УПА «Поліська Січ» були причетні до вбивств польського населення, до того ж у таких масштабах, що сам командувач був змушений відреагувати на такі дії жорсткою заборonoю, погрожуючи смертною карою. Також такі документи аж ніяк не свідчать на користь «геноцидної концепції», котра передбачає масовий, добре організований каральний апарат та санкцію вищого керівництва.

Загалом історії взаємної допомоги й порятунку перебувають у тіні інших аспектів Волинської трагедії, як-от обґрунтування концепції геноциду чи «віднайдення» якомога більшої кількості жертв. Однак такі випадки допомагають нам краще реконструювати повсякдення війни та міжнаціональні відносини в регіоні в умовах Другої світової війни. Представлена розвідка дала можливість розкрити пізнавальний потенціал документальних джерел у дослідженні історії взаємної допомоги й порятунку, а її логічним продовженням у перспективі стане аналіз усноісторичних джерел.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Siemaszko, W., Siemaszko, E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939—1945. Warszawa, 2000 [in Polish].
2. Niedzielko, R. Kresowa księga sprawedliwych. 1939—1945. Warszawa, 2007 [in Polish].
3. Tarnau, J. Bracia zza Buga. Lublin, 1999 [in Polish].
4. Zińczuk, A. (Ed.). Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943. Lublin, 2012 [in Polish, Ukrainian, English].
5. Zińczuk, A., Meniok, W. (Ed.). Pojednanie przez trudną pamięć. Galicja Wschodnia. Lublin, 2014 [in Polish].
6. Karłowicz, L. Ludobójcy i ludzie. Lublin, 2000 [in Polish].

Надійшла / Received 25.05.2023

Yaroslav BORSHCHYK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Department of Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
borvjar89@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-4375-7583>

ARCHIVAL SOURCES TO STUDY THE MUTUAL AID
AND RESCUE CASES BETWEEN UKRAINIANS
AND POLES IN 1943—1944 IN VOLYN

The purpose is to search and analyze the documentary sources of the Volyn tragedy of 1943, particularly with an emphasis on those materials that contain any information about cases of mutual aid and rescue between Ukrainians and Poles and also those cases which do not fit into the general picture of mutual hatred between both peoples. **Methodology.** The article uses general scientific methods of analysis and synthesis of sources, including methods of critical analysis, typology, and verification of sources. **Scientific novelty.** Usually, researchers of Ukrainian-Polish relations in Volyn during the World War II concentrate their efforts on describing the course of the conflict, finding as many victims as possible, substantiating or denying the “concept of the genocide of Poles” which in turn creates for readers a greatly exaggerated picture of total hatred and widespread mass murders. Only a more balanced assessment of those events will help us to look at these most tragic pages of the common history of both peoples from different perspectives. One of these is the manifestation of humanity and self-sacrifice, for the sake of preserving human life, especially in relation to persons of another nationality. **Conclusions.** Usually, such cases are recorded using the oral history method. This investigation presents archival materials related to this topic and reveals their potential in supplementing and confirming oral historical sources. The processed materials prove that even the reporting archival documents, the purpose of which was to record the scale of destruction and the number of victims of the conflict, can serve as sources for recording the actions of noble Ukrainians and Poles.

Keywords: *documentary sources, World War II, Volyn tragedy, Ukrainians, Poles, help, rescue.*